

Sadık Müfit Bilge,

Osmanlı Çağı'nda Kafkasya ve Kafkasyalılar 1454-1829
(*Tarih-Toplumlar-Ekonomiler*),

İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2 Cilt, 2023, I. Cilt X+546 s.; II. Cilt XVI+565 s., ISBN: Cilt I: 9786258055344 ve Cilt II: 9786258055351.

Tarih araştırmalarında muayyen bir bölgeyi tüm coğrafi özellikleri ve belirli bir çerçeve içerisinde incelemek meşakkatli bir iştir. Doğal coğrafi şartların yanı sıra inşa edilmiş coğrafyayı da içeren bir araştırmanın daha da büyük zorluklarla tamamlanacağı aşikârdır. Başlangıçta coğrafya ve tarih dünyayı anlama veya anlamlandırma sürecinde birbirlerinden farklı metodolojik yaklaşımlara sahip olsalar da esasında birbirleriyle doğrudan ve dolaylı bir etkileşim içerisinde oldukları malumdur. Bu sebeple tarih ve coğrafyanın iç içe geçen bir araştırma alanı oluştururken yönetsel bir muhafazakârlığa sıkışıp iki alandan birini veya diğerini görmezlikten gelmek bilimsel açıdan uygun olmaz. Coğrafya ve tarihin sarmallanan bu yapısı bölgeleri, halkları, kültürleri ve davranışları farklı zaman aralıkları dâhilinde anlamak için de yeni ve yararlı bakış açıları sunar. Avrasya'nın coğrafi ve tarihî serüveni göz önünde bulundurulduğunda, Kafkasya'nın dikkat çekici bir tarihsel coğrafyadır. Bölge, sahip olduğu zorlayıcı coğrafi özellikler ile antik çağın sonlarından ortaçağın ilk dönemlerine kadar Karadeniz'in kuzeyinde bulunan göçebe ya da yarı göçebe kavimlerin Küçük Asya ve İran platolarındaki yerleşik toplumları yağmalamalarının önünde ciddi bir engel oluştururken, 18. yüzyıla gelindiğinde diğer siyasî-askerî yapılarla nispeten ileri bir seviyede askerî ve idarî mekanizmaya sahip olan emperyal bir gücün, yani Rusya'nın önünde bir set hâline gelecekti.

Bölge çalışmalarının klasik ve erken modern dönem Osmanlı tarihçiliğinin bir parçası şeklinde gelişmekte olan bir alan olduğu göz önüne alındığında son yıllarda Türkçe literatürde Kafkasya üzerine yapılan araştırma ve incelemelerin nitelik ve niceliğinde dikkate değer bir artış görülmektedir. Bilge tarafından kaleme alınan bu çalışma, kapsadığı yaklaşık dört asırlık zaman aralığı yanında konu kapsamı bakımından da iddialı olup alanındaki istisnâ örneklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilge'nin mevcut çalışmasının temelini oluşturan ilk eseri 2005 yılında *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*¹ başlığı altında neşredilmiş,

1 M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya: Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasya'nın Siyasi-Askeri Tarihi ve İdari Taksimatı (1454-1829)* (İstanbul: Eren Yayınları, 2005), 295 s.

2012 ve 2015 yıllarında *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*² başlığıyla güncellenerek okuyuculara sunulmuştur. Çalışmanın her yeni baskıyla beraber tematik olarak yeniden inşa edildiği, mevcut metne yeni kısımların eklendiği ve muhteva açısından zenginleştirildiği dikkat çekmektedir.

İki cilt halinde basılan kitap, Önsöz ve Sonsöz haricinde beşer bölüm olmak üzere toplam on bölümden oluşmaktadır. Birinci cilt siyasî, askerî ve diplomatik süreçlere odaklanırken 2. cilt iktisadî, toplumsal, kültürel, kurumsal askerî ve idarî konuları inceler. Çalışma birincil ve ikincil kaynaklar bakımından geniş bir zemine oturmaktadır. Bilhassa birincil kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi envanterlerinde muhafaza edilen evraka yoğun ve titiz bir şekilde istinat eden bu çalışma, yoğunlukla askerî, siyasî, diplomatik, idarî ve iktisadî meselelere temas etse de sosyal hayata dair detayların bulunduğu şerhiye sicillerine de uzanmaktadır. Bunlarla beraber İngilizce ve Fransızca kaynakların da çalışmanın muhteviyatına katkıda bulunduğu görülür. Önsöz'de de belirttiği üzere Rusça, Farsça, Almanca ve yerel dillerde üretilmiş olan birincil ve ikincil kaynaklar da çalışmada kullanılamamıştır.

1. cildin ilk bölümü Kafkasya'nın coğrafyası, etnik, dilsel ve dinî durumu yanı sıra 15. yüzyılda Kafkasya'daki genel siyasî atmosfere odaklanır. Bu bölümde ayrıca Avrasya coğrafyasında Kafkasya bölgesinin neden önem arz ettiğine dair genel bir bakış açısı sunulmaktadır. Bilge, bölgedeki topografik çeşitliliğin üzerinde mukim halkların toplumsal yapısına, inanışlarına, dillerine ve mücavir bölgelerle olan ticarî ilişkilerine hangi seviyede etki ettiğine dair genel bir çerçeve çizmektedir. İkinci bölümde ise Osmanlıların Kafkasya üzerindeki siyasî ve askerî tasarruflarının hangi yönde geliştiği, bunun İstanbul'un fethinden sonra nasıl bir istikamet aldığı tartışılmıştır. Tarihsel olarak bakıldığında Anadolu ve İran platoları arasındaki rekabetin kuzeydeki uç noktası olarak adlandırılabilir bu bölgede, geçmişte Doğu Roma ve Sâsânîler arasında cereyan eden siyasî ve askerî mücadelenin bir benzeri Osmanlı ve Safevî hanedanları arasında 18. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bazı parametrelere göre Osmanlı ve Safevî devletleri, Doğu Roma ve Sâsânîlerin jeopolitik ardılları sayılmakta ve bölgesel olarak şekillenen bu rekabet yüzlerce yıl sürmüştür. Esasında söz konusu rekabetin siyasî ve itikadî olduğu kadar Anadolu ve İran platoları arasında süregelen coğrafi bir mücadele olduğunu

2 Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, I. Baskı 2012, XX+689 s.; genişletilmiş II. Baskı 2015, XXV+738 s.).

söylemek mümkündür. Bu süreçte Altın Orda Devleti'nin yıkılmasının ardından diğer bir kuvvet odağı olarak genişlemeye ve merkezileşmeye çabalayan Moskova'nın bölgedeki etkisinin kısıtlı olduğunu belirtmek gerekir. Bilhassa 15. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın başlangıcına kadarki dönemde Karadeniz, Kırım ve Gürcistan bölgelerindeki Osmanlı varlığı birçok açıdan belirgin ve kalıcı hâle gelmiştir. Bu dönemde Osmanlılar bölgedeki yerel otoriteler ile ilişkiler tesis edip bunları sağlamlaştırmaya çalışırken, diğer taraftan Osmanlıların Safevîler ile devam eden yıpratıcı ve yıkıcı mücadelelerine devam etmiştir.

Çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümlerde Kafkasya'daki mahallî siyasi dengelerle beraber bölgede üç emperyal yapının mücadelesinin ilk evrelerine odaklanılmaktadır. 18. yüzyılın ilk çeyreğinin sonundan itibaren bu mücadelenin şiddeti ivme kazanıp kapsadığı alan giderek genişlemiştir. İstanbul ve St Petersburg, İran'da yaşanan iç karışıklık nedeniyle Güney Kafkasya'da oluşan iktidar boşluğunu doldurmak için rekabet hâlindeydi. Çok geçmeden İran'daki yerel siyasi ve askerî elitler Nadir Şah etrafında yeniden bir araya gelerek iki rakibinin bölgedeki gücünü bir seviyeye kadar kırmayı başarmıştı. Bilhassa Osmanlı ve Rusya arasında Don-Volga hattında başlayan siyasi ve askerî gerilimin Karadeniz ve Azak kıyılarından Kuzey Kafkasya'ya oradan da Güney Kafkasya'ya doğru yayılması bölgedeki yerel yapıları tercih yapmaları gereken zorlu ve dinamik bir sürece beraberinde getiriyordu. 18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Rusya ve Osmanlı arasındaki rekabet ve askerî kriz şiddetli bir hâl almaya başladı. 1768-1774 ve 1787-1792 yılları arasındaki savaşlar, Rusya'nın o dönemin ana ulaşım hatları olarak kabul edilen nehirler yardımıyla güney istikametinde daha saldırgan bir şekilde ilerleyip genişlemesini sağlarken, bölgede mukim halklar arasında askerî prestijinin de daha kesif bir şekilde hissedilmesinin önünü açmıştır. Bu dönemde Kuzey Kafkasya'da karizmatik bir lider etrafında itikadî ve geleneksel kaidelere göre temerküz eden toplumsal hareketler Rusya'yı belirli bir süre yavaşlattı ve öncelikli olarak askerî daha sonrasında ise idarî ve demografik önlemlerle bir daha ortaya çıkmasına izin vermeyecek şekilde çözmek zorunda kalacağı bir mesele ile karşı karşıya getirdi.

İlk cildin son bölümde Yaş (1792) ve Edirne (1829) antlaşmaları arası dönemde Kafkasya ve çevresindeki bölgelerde gelişen askerî krizler genel olarak ele alınmaktadır. İmparatorluğun Kafkasya'daki askerî merkezini 1801 yılı itibarıyla Kafkas Dağları'nın güneyindeki Tiflis'e taşıması ve göreceli olarak daha iyi çalışan lojistik hatlar Rusya'ya Anadolu ve İran platolarının derinliklerine nüfuz edebilme fırsatı vermişti. Fransız İhtilali'nin ardından Avrupa'da Napolyon Savaşları'nın

başlaması ile Kafkasya'da ortaya çıkan askerî krizlerin birbirini izlediği söylenebilir. Bu süreçte Kafkasya'yı Avrupa ya da Balkanlar'da oluşan krizlerin dışında değerlendirmek analitik ve metodolojik olarak isabetli olmayacaktır. 1804-1813 Rusya-İran, 1806-1812 Rusya-Osmanlı, 1821-1823 İran-Osmanlı, 1826-1828 Rusya-İran ve 1828-1829 Rusya-Osmanlı savaşları bölgede Rusya'nın emperyal varlığını daha sağlam ve kalıcı hâle getirmesine imkân sağlamıştır. Bilhassa Türkmençay (1828) ve Edirne antlaşmaları sonrasında Aras ve Kura nehirlerinin İran ile sınır olarak kabul edilmesi, Anapa ve Ahıska kalelerinin Osmanlı'nın elinden çıkması, stratejik ve askerî olarak Rusya'nın 19. yüzyılda Kuzeybatı ve Güney Kafkasya'daki pozisyonunu belirlemiştir.

2. cildin ilk bölümü Osmanlı devletinin 15.-19. yüzyıllar arasında Kafkasya'daki idarî sınır ve iktisadî etkileşim algısının anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Stratejik bir merkez olarak İstanbul'un 15. yüzyılın ortasında Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinin ardından Karadeniz kıyısındaki güvenli ticaret bölgelerinin uzantıları da doğrudan veya dolaylı olarak eyaletlerin vasıtasıyla merkezin bir parçası hâline getiriliyordu. Bu süreçte Karadeniz limanlarına kara ya da nehir yollarıyla bağlanabilme imkânı olan, prenslik, krallık ve atabeylik gibi idarî merkezler daha da önem kazanmaya başladı. Çalışmada bahsi geçen bu bölgelerin tarihsel serüven içerisinde daha önceki dönemlerde ticaret başta olmak üzere Doğu Roma ile sıkı ilişkiler geliştirdiği bilinmektedir. Bilhassa Osmanlı eyaletleri dışında kalan Osmanlı devletine tâbi olmuş ve belirli imtiyazlara sahip idarî yapıların kendi ticarî ve toplumsal yapılarını korumaya devam ettiği ve İstanbul ile *simbiyotik* bir ilişki geliştirdikleri dikkati çekmektedir. İkinci bölümde ise Kuzeybatı Kafkasya'da tesis edilmiş olan güvenlik bölgesi ve savunma sisteminin hangi parametreler üzerinden şekillendirilip işlediğini Karadeniz ve Azak Denizi kıyılarında stratejik noktalara inşa edilmiş kale ve tahkimatlar üzerinden betimleyen yazar, bölgedeki zorlu şartlara rağmen işleyen askerî sistemin etrafında oluşan iktisadî ve toplumsal hayatın muhtelif örneklerini betimlemektedir.

Üç ve dördüncü bölümlerde Kuzey Kafkasya'daki toplumsal ve iktisadî yapının temel dinamiklerinin Osmanlı merkezi ve onun taşradaki uzantılarıyla hangi şekilde ve seviyede, etkileşim içerisinde olduğunun detayları verilmiştir. Kuzey Kafkasya'nın farklı bölgelerinde yerleşik olan halkların toplumsal yapıları birbirleriyle mukayese edildiğinde, sınıfsal olarak homojen bir dağılımdan bahsetmenin mümkün olmadığı iddia edilebilir. Bazı bölgelerde toplumsal yapı birçok farklı sınıfa bölünmüş olup Avrupa feodal yapısına kıyasla daha detaylı ve katmanlı bir görüntü arz ederken, bazı bölgelerde göreceli olarak sosyal statü eşitliğinin

ön plana çıktığı bir yapı ile karşılaşmaktadır. Tarım, mülkiyet ilişkileri ve köy iktisadıyla bunların sosyal hayata yansıyan kısımları birçok açıdan ilginç detayları içermektedir. Bu bölge ile kurulan ticarî temaslarda Karadeniz'in kuzeyindeki Kefe ve Azak limanlarının yüksek dinamizmiyle doğru orantılı olarak kültürel etkileşim de tedricen ve kalıcı bir şekilde artmaya devam etmiştir. Karadeniz'in kuzeyi ile tesis edilen ticarî faaliyetlerin gelişmesiyle, doğu kıyısındaki iskeleler ve bunlara kervan yollarıyla bağlı Kafkasya'nın iç bölgeleri de İstanbul'un ticarî ve iktisadî çekim kuvvetinin tesiri altına girmiştir. Deniz ve kara ticareti süreleri, yolların durumu ve güvenliği, liman ve gümrükler, emtianın değer ve çeşitliliği gibi konular İstanbul ile genel manada Kafkasya coğrafyası arasındaki ticarî etkileşimin seviyesinin belirlenmesinde ön plana çıkmaktadır.

Son bölümde Bilge, tarihsel olarak daha çok İran platosunda neşet edip merkezileşen imparatorlukların siyasî ve ticarî varlığını İstanbul'a kıyasla daha belirgin bir şekilde hissettirdiği Güney ve Kuzeydoğu Kafkasya bölgelerindeki idarî, sosyal ve iktisadî yapıları odaklanmaktadır. Safevî eyaletleri, hanlıklar ve krallıkların sınırları içerisindeki idarî yapılanma, ticarî ve tarımsal faaliyetler, vergi yapıları, sosyal yapı ve etkileşim gibi kavramlar çerçevesinde mezkûr bölgeler tasvir edilmektedir. Genel olarak 16.-18. yüzyıllar arasındaki zaman aralığını ele alan bu bölümde, her ne kadar *beglerbegî*, han, kral, melîk ve şambhalların her biri yönetici sınıf olarak adlandırılrsa da bu unvanların yerel halka ifade ettiği manalar ve yetkilerinin genişliğinin kullanıldıkları coğrafyadaki ihtiyaçlara binaen uzun vadelerde teşekkül ettiği kitabın iddialarındandır.

Birinci cildin ekler kısmında bölgede bulunan devlet ve din adamlarının görev süreleri ve unvanlarıyla beraber Kafkasya kökenli padişah valideleri ve Osmanlı sadrazamlarının listeleri verilmiştir. İkinci cildin sonunda sunulan terimler lügatçesi ise bölge tarihine belirli bir seviyede âşina olan okur açısından hayli kıymetlidir. Uzun bir zaman, geniş bir coğrafya ve konu aralığını yetkinlikle ele alan bu eserin kıymeti, daha sonraki baskılarda yazar tarafından eklenmesi umut edilen harita ve dizin ile daha da arttırılabilir.

Serkan Keçeci

Dokuz Eylül Üniversitesi